

Museus i perspectiva de gènere. El paper de les dones en els processos patrimonials en museus locals i rurals

Liliane Inés Cuesta Davignon
Museu Nacional de Ceràmica i de les Arts Sumptuàries
liliane.cuesta@cultura.gob.es

A les darreres dècades, els museus estan fent un esforç important per incorporar la perspectiva de gènere a les pràctiques i projectes de les institucions. Aquesta tendència és reforçada per les recomanacions que emanen d'organismes internacionals com la UNESCO, l'ICOM o l'ICOMOS. Des d'aquests organismes i altres entitats, se subratlla també el paper que poden jugar els museus en l'assoliment dels ODS de l'Agenda 2030 de l'ONU, entre els quals hi ha el cinquè ODS dedicat a la igualtat de gènere.

L'aplicació de la perspectiva de gènere als museus s'ha de fer a través de totes les seves funcions. En l'àmbit concret dels museus locals en entorns rurals, s'analitzarà el paper que poden jugar les dones en els processos patrimonials d'identificació, conservació i documentació del patrimoni cultural, tant material com immaterial, i en la seva museïtzació.

1. Marc legal internacional

Organismes internacionals com la UNESCO, l'ICOM i l'ICOMOS han subratllat la importància de la perspectiva de gènere en l'àmbit del patrimoni, la cultura i els museus. La posició declarada per la UNESCO sobre això és clara: la cultura pot ser una poderosa aliada per aconseguir la igualtat de gènere i per construir societats més sostenibles i inclusives (UNESCO, s.f., Culture for gender equality).

No obstant això, la Convenció per a la Salvaguarda del Patrimoni Cultural Immaterial del 2003 no feia cap menció expressa al gènere o al paper de les dones en la salvaguarda del PCI. Posteriorment, especialistes feministes en el camp del patrimoni cultural han ressaltat el caràcter discriminatori que certes "pràctiques socials i rituals", que la convenció vol protegir, presenten en relació amb les

En l'àmbit concret dels museus locals en entorns rurals, s'analitzarà el paper que poden jugar les dones en els processos patrimonials d'identificació, conservació i documentació

dones. També han qüestionat el tema de certes conceptualitzacions sobre els drets culturals i la seva compatibilitat amb els drets humans de les dones. Les feministes afirmen que, per posar fi a la subordinació i la discriminació de les dones, cal acordar que la cultura no pot ser una justificació vàlida per a la desigualtat de gènere (Mogadham, Bagheritari, 2007: 11). Hi ha, per tant, una tensió entre la defensa de la igualtat de gènere i de la inclusió de les dones promoguda per les Nacions Unides i la defensa de certes expressions i pràctiques culturals pertanyents al PCI que estan mantenint formes de subordinació i discriminació de les dones (Mogadham, Bagheritari, 2007: 16). També s'ha criticat que no s'expliciti el paper jugat per les dones en certes pràctiques culturals, en comptes d'utilitzar un llenguatge neutre (Reading, 2015: 406). L'any 2003 la UNESCO va veure la necessitat d'organitzar una reunió d'experts sobre «Gènere i patrimoni cultural immaterial» i arran d'aquesta es va publicar un informe¹. El 2015, aquest organisme internacional va publicar Igualtat de gènere. Patrimoni i creativitat amb un article específic sobre gènere i patrimoni cultural immaterial (Blake, 2015), així com un fullet titulat Patrimoni cultural immaterial i gènere. En aquest darrer es recalca la importància de considerar el gènere quan s'estudia, es conserva i es documenta el patrimoni cultural immaterial. Hi ha una estreta relació entre gènere i manifestacions del PCI perquè

Hi ha una tensió entre la defensa de la igualtat de gènere i de la inclusió de les dones promoguda per les Nacions Unides i la defensa de certes expressions i pràctiques culturals

aquestes constitueixen «un context idoni per a la conformació i transmissió de les funcions i identitats de gènere» (UNESCO, 2015: 3). La UNESCO va tornar a recalcar en una nota informativa la importància del gènere en la pràctica, la transmissió i la protecció del PCI (2019).

Pel que fa als museus, la Recomanació relativa a la Protecció i Promoció dels Museus i Col·leccions, la seva Diversitat i la seva Funció a la Societat de la UNESCO (2015) subratllava el paper social que poden jugar els museus com a garants de la igualtat de gènere.

Per la seva banda, l'informe de l'ICOM «Museus i diversitat cultural» (1997), elaborat pel grup de treball sobre diversitat cultural (WGCCI), feia referència en tres punts a la diversitat de gènere i sexual des d'un enfocament interseccional per evitar discursos homogeneïtzadors i universalistes.

El 2013, les resolucions adoptades per l'Assemblea Gene-

¹ A aquesta reunió li havien precedit d'altres: Expert meeting on Women, Intangible Heritage and Development, 2001, Teheran; International Symposium on the Role of Women in the Transmission of Intangible Cultural Heritage, 1999, Teheran.

L'Objectiu de Desenvolupament Sostenible 5, dedicat a la igualtat de gènere, té com a objectiu principal aconseguir la igualtat de gènere i empoderar totes les dones i les nines

ral de l'ICOM reconeixien el gènere com una categoria important per desenvolupar el principi d'inclusió als museus i donaven tres recomanacions:

- «1. Recomanem que els museus analitzin les narratives expressades des d'una perspectiva d'igualtat de gènere.
2. Recomanem que, per tal d'establir una política d'igualtat de gènere, els museus treballin amb el públic, el personal i els programes des d'una perspectiva d'igualtat de gènere i alhora es materialitzin les idees.
3. Recomanem que els museus facin servir l'anàlisi interseccional (raça, etnicitat, gènere, categoria social, religió, orientació sexual, etc.) per fer viable el concepte d'inclusió als museus». (ICOM, 2013)

Les resolucions de l'Assemblea General de l'ICOM el 2016 tornaven a insistir sobre la necessitat d'implementar polítiques i estratègies per a la inclusió de la perspectiva de gènere als museus.

Per la seva banda, l'ICOMOS ha subratllat recentment la diversitat de gènere i l'apoderament com a part del Pla Triennal d'Acció (ICOMOS, 2023).

2. Patrimoni, museus i ODS

L'any 2015, l'Assemblea General de l'ONU va adoptar l'Agenda 2030 que estableix 17 objectius de desenvolupament sostenible (ODS, en les sigles en català). Cada ODS inclou una sèrie d'objectius específics. L'ODS 11, «Ciutats i comunitats sostenibles», conté un objectiu específic que fa referència directament al paper de la cultura en la consecució d'un món més sostenible: «Redoblar els esforços per protegir i salvaguardar el patrimoni cultural i natural del món» (11.4).

Per la seva banda, l'ODS 5, dedicat a la igualtat de gènere, té com a objectiu principal assolir la igualtat de gènere i apoderar totes les dones i les nenes, i consta de nou objectius específics.

A partir d'aquesta ambiciosa declaració d'abast global, els organismes internacionals esmentats anteriorment estan

treballant en l'aplicació dels ODS a l'àmbit de la cultura. A la publicació Culture for 2030 Agenda, la UNESCO relacionava les seves convencions amb els ODS (UNESCO, 2018). El 2020, va desenvolupar una sèrie de 22 indicadors temàtics, distribuïts en quatre àrees, per mesurar i avaluar la contribució de la cultura a l'assoliment dels ODS. Més enllà de l'objectiu 11.4 esmentat més amunt, la cultura contribueix de manera transversal més o menys directament a aconseguir els altres ODS. L'esmentat ODS 5 apareix de manera transversal a les quatre àrees (UNESCO, 2020).

Per la seva banda, l'ICOMOS va publicar el 2021 la guia sobre patrimoni cultural i ODS, Heritage and the sustainable development goals. Policy guidance for heritage and development actors (ICOMOS, 2021). La declaració de l'ICOMOS en relació amb el cinquè ODS inclou els objectius següents:

«Aprofitar el potencial del patrimoni cultural per aconseguir la igualtat de gènere, erradicar biaixos i violència basada en l'orientació sexual i apoderar tots els gèneres, reconeixent que el patrimoni està canviant i evolucionant constantment. Subratllar els diferents rols públics i no estereotipats de les dones i d'altres gèneres en diferents períodes de la història, per abordar la discriminació. Garantir la igualtat en l'accés i el gaudi del patrimoni de tots els gèneres. Involucrar tots els gèneres d'una manera igualitària

HERITAGE AND THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS:

POLICY GUIDANCE FOR HERITAGE
AND DEVELOPMENT ACTORS

ICOMOS

international council on monuments and sites
supports the Sustainable Development Goals

en tots els aspectes del patrimoni: identificació, interpretació, conservació, gestió i transmissió a les generacions futures. Modificar o descartar aquelles tradicions, valors i pràctiques culturals basades en el gènere que estan considerades localment com a discriminatoris, per mitjà de processos consultius transparents dirigits pels titulars de drets». (ICOMOS, 2021)

En l'àmbit concret dels museus, les resolucions aprovades a l'Assemblea General de 2019 a Kyoto inclouen explícitament la presa en consideració de la sostenibilitat i la implementació de l'Agenda 2030 als museus. La mateixa definició de museu, aprovada el 2022 a la 26a Conferència General, subratlla d'una manera explícita la sostenibilitat i tota una sèrie de conceptes que hi estan vinculats: «Un museu és una institució sense ànim de lucre, permanent i al servei de la societat, que investiga, col·lecciona, conserva, interpreta i exhibeix el patrimoni material i immaterial. Oberts al públic, accessibles i inclusius, els museus fomenten la diversitat i la sostenibilitat. Amb la participació de les comunitats, els museus operen i comuniquen

èticament i professionalment, i ofereixen experiències variades per a l'educació, el gaudi, la reflexió i l'intercanvi de coneixements».

Finalment, cal esmentar les guies elaborades per la consultoria Curating Tomorrow sobre els museus i els drets humans, i els museus i els ODS (McGhie, 2019; 2020).

3. Patrimoni cultural, museus i gènere

Segons la UNESCO, el patrimoni cultural és «un llegat de generacions passades apreciat en el present pels seus valors estètics, espirituals i socials, reconeguts entre els membres d'una societat» (UNESCO, 2015). Inclou diferents manifestacions tant materials com immaterials, com són els monuments històrics, béns i artefactes culturals, paisatges, entorns naturals, patrimonis immaterials i vius. L'atribució de valors i la negociació entre els membres d'una societat sobre el que és patrimoni («la identificació, la preservació i la transmissió») és, doncs, el resultat d'unes eleccions.

Per tant, el patrimoni és també una construcció cultural; no és universal, ni estàtic, evoluciona amb el temps i varia en funció dels contextos socioculturals. Aquestes variacions es deuen a diferents factors: un és el gènere.

La UNESCO subratlla la importància del gènere com a dimensió que determina aquests valors i, per tant, aquestes eleccions i aquesta presa de decisions. El caràcter construït i subjectiu del patrimoni ens porta a preguntar-nos qui participa en aquesta presa de decisions i qui en queda al marge. Tal com indica Martínez Latre, aquestes decisions corresponen a unes certes posicions socials: «el poder polític, el saber expert i la rellevància social, principalment» (2009, 146). En el mateix sentit, Laurajane Smith afirma: «It is as much a discourse of nationalism and patriotism as it is of certain class experiences and social and aesthetic values»² (2006, 28). Aquesta investigadora ha desenvolupat, de fet, el concepte de discurs autoritzat sobre el patrimoni (authorized heritage discourse, AHD) per referir-se al discurs professional que domina els debats occidentals sobre la natura, el valor i el significat del patrimoni, i que condiona la manera com els professionals del patrimoni, els governs, els polítics o les societats pensen, parlen, escriuen i actuen sobre el patrimoni (Smith, 2006; 2008)³.

Aquest discurs androcèntric es pretén neutre i universal perquè pren l'home blanc, occidental, de classe mitjana i heterosexual com el centre i la mesura de tot. La construcció cultural del patrimoni és, per tant, una construcció esbiaixada. Si les preses de decisions i els processos de

² «Es tracta tant d'un discurs de nacionalisme i patriotisme com de les experiències de certa classe i de valors socials i estètics» (traducció de l'autora).

³ Sobre patrimoni cultural, gènere i feminisme, vegeu els treballs de Jiménez-Esquinas (2016, 2017), Silvana Colella (2018), Anna Reading (2015), Briavel Holcomb (1998) o els esmentats de Laurajane Smith, entre d'altres.

FIGURA: ICOMOS, Heritage and the sustainable development goals. Policy guidance for heritage and development actors (2021).

patrimonialització —és a dir, de quina manera una pràctica, un lloc, un objecte entren a la categoria de patrimoni— exclouen les dones i altres col·lectius invisibilitzats, el que es considera patrimoni cultural no reflectirà el punt de vista, la història ni les experiències de les dones. Les desigualtats de gènere apareixeran, per tant, en les diferents fases del procés —identificació, documentació i elaboració d'inventaris; conservació i plans de salvaguarda; transmissió i inscripcions internacionals (UNESCO, 2015)— i es tradueixen en exclusió, invisibilització, infrarepresentació, infravaloració, interpretacions errònies, discursos esbiaixats o presència d'estereotips de gènere.

A més de la categoria del gènere, cal tenir-ne en compte d'altres que estableixen igualment relacions de poder i introdueixen biaixos en les fases del procés de patrimonialització: classe, ètnia, creences religioses, edat, orientació sexual, etc.

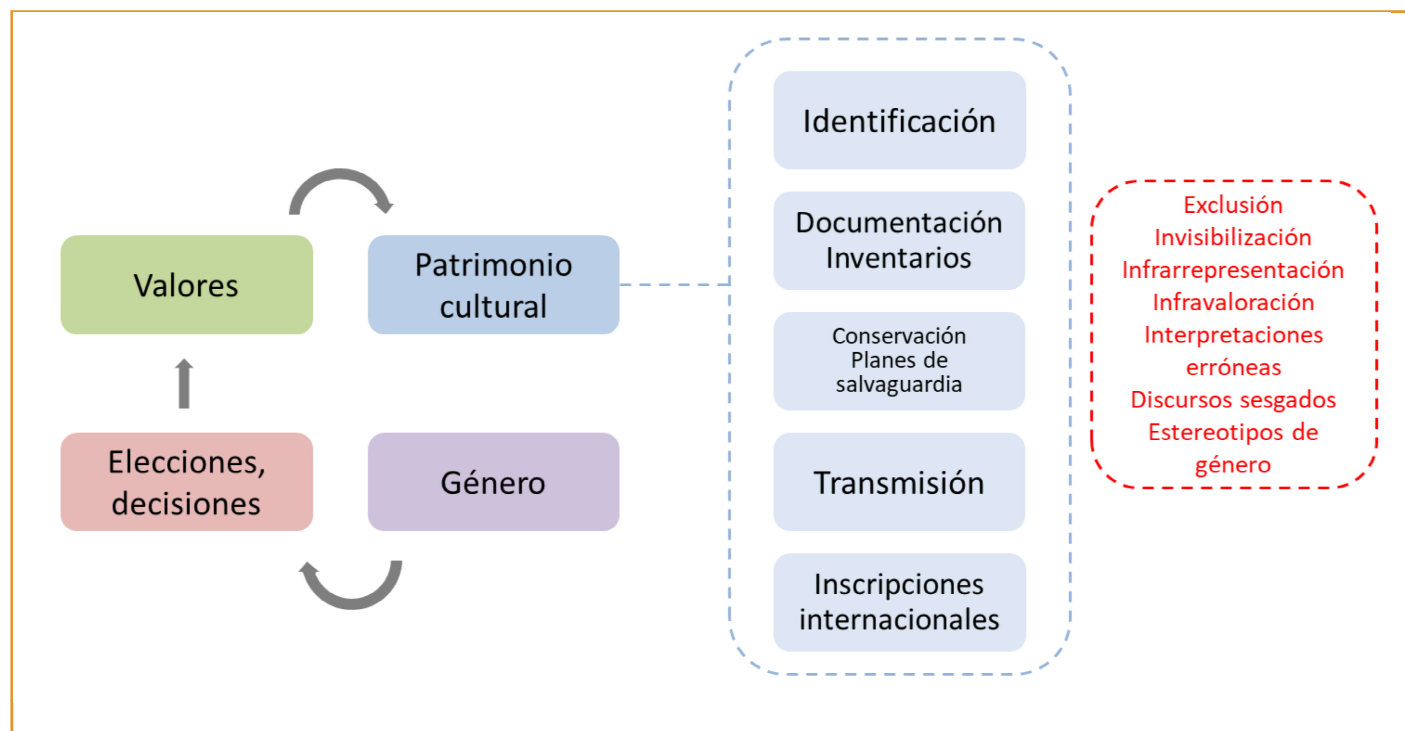
Dit això, quan parlem de patrimoni cultural i perspectiva de gènere, distingim dues dimensions. La primera considera les dones i altres identitats de gènere com a subjectes en relació amb el patrimoni cultural. Dins d'aquesta primera dimensió, al seu torn, podem distingir tres rols diferents adoptats per les dones relacionats amb el patrimoni cultural material: les dones com a creadores o productores (qüestió de l'autoria); les dones com a usuàries del patrimoni, sense que necessàriament en siguin productores, i les dones com a conservadores i gestores

El patrimoni és també una construcció cultural; no és universal, ni estàtic, evoluciona i varia en funció dels contextos socioculturals. Entre d'altres degut al gènere

del patrimoni cultural

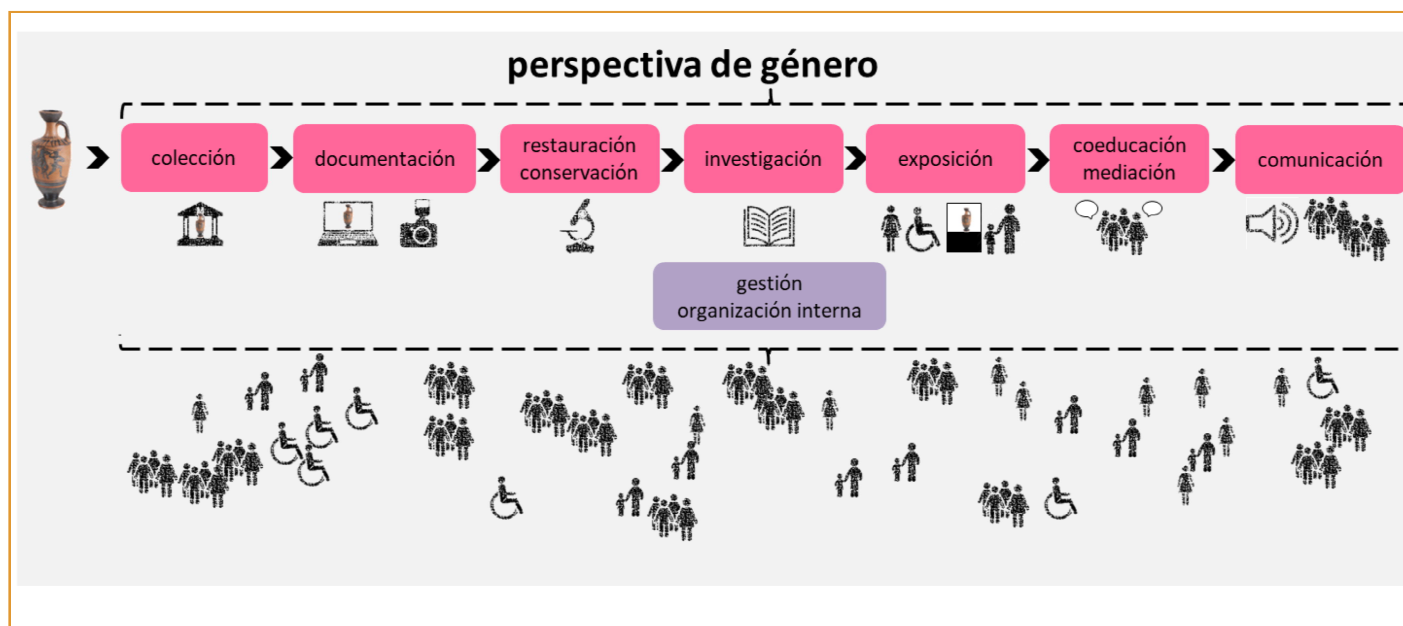
Pel que fa al patrimoni cultural immaterial, l'esmentat informe final de la reunió d'experts sobre PCI i gènere (2003) subratllava la importància de reconèixer els rols jugats per les dones en relació amb el PCI: la presa de decisions a diferents nivells (local, regional i nacional), la identificació i documentació del PCI, i el disseny de polítiques de conservació. Sobre el rol que juguen les dones en l'àmbit del patrimoni cultural immaterial, cal esmentar l'informe de l'Institut del Patrimonio Cultural de España (IPCE), Análisis de la participación de las mujeres en el patrimonio cultural inmaterial: situación actual, experiencias y perspectivas de futuro (2019). Distingeix set àmbits del PCI, bona part dels quals té una estreta vinculació amb els entorns rurals com a espais i contextos de preservació i transmissió d'aquestes pràctiques i coneixements⁴. Aquest conjunt de pràctiques i sabers s'associa, a més, a una cultura material.

Quant a la segona dimensió, fa referència al gènere repre-

⁴ Així, distingeix els àmbits següents per als quals analitza el paper de les dones i dels homes, així com les evolucions que s'hi observen: 1. Coneixements tradicionals sobre activitats productives, processos i tècniques; 2. Creences, rituals festius i altres pràctiques cerimonials; 3. Tradició oral i particularitats lingüístiques; 4. Representacions, escenificacions, jocs i esports tradicionals; 5. Manifestacions musicals i sonores; 6. Formes d'alimentació, i 7. Formes de sociabilitat col·lectiva i organitzacions (Cagide Torres; Querol Fernández; González Cambeiro, 2019).

FIGURA: El patrimoni cultural com a construcció. Elaboració pròpia.

sentat mitjançant el patrimoni cultural, tant material com immaterial. Més enllà de l'autoria o del paper que, com a subjectes, puguin jugar les dones en relació amb el patrimoni cultural⁵, hi ha una altra dimensió sobre la importància de considerar la categoria de gènere en relació amb el patrimoni cultural. Partint de la premissa que el gènere, com el patrimoni cultural, és una construcció cultural, canviant en el temps i les societats, s'observa com el patrimoni cultural, material i immaterial, exerceix un paper important en «la creació i difusió dels valors i normes relacionats amb el gènere, així com la seva transformació» (UNESCO, 2015: 4). Certes manifestacions culturals expressen les normes de gènere, configuren les identitats de gènere o són espais per a la negociació d'aquestes normes socials al voltant del gènere. Hi ha, doncs, una «relació recíproca entre les normes socials relatives al gènere i el PCI» (UNESCO, 2015: 5).

4. El paper de les dones en els processos de patrimonialització en museus locals i rurals

La incorporació d'un objecte a les col·leccions d'un museu forma part del procés de patrimonialització, ja que, abans de ser col·lectat, sigui quina sigui aquesta forma de col·lecció, l'objecte haurà d'haver estat reconegut, identificat com a patrimoni cultural segons un sistema de valors, uns criteris i unes decisions que depenen dels contextos polítics, socials i culturals del moment. La particularitat dels objectes patrimonials que ingressen en un museu és que estan descontextualitzats: passen d'un

La particularitat dels objectes que ingressen en un museu és que estan descontextualitzats: passen d'un context original, a un nou context, la realitat museística

context original, també anomenat primari, a un nou context, la realitat museística, per documentar la realitat de què han estat separats (Van Mensch, 2020: 198). Per tant, quan un objecte s'incorpora a la col·lecció d'un museu adquireix una altra dimensió, canvia d'estatus. A aquest caràcter construït de l'estatus i al significat que tenen els objectes de museu, s'hi afegeixen els significats que els atribueix la mirada del públic i el seu propi bagatge cultural. Hainard resumia en aquesta frase el relativisme inherent als objectes de museu: «l'objet n'est la vérité de rien du tout. Polyfonctionnel d'abord, polysémique ensuite, il ne prend de sens que mis dans un contexte»⁶ (1984: 189). Per tant, a més del caràcter construït del patrimoni cultural, ja comentat anteriorment, el significat de l'objecte de museu depèn també d'un procés de construcció cultural. En aquest procés, un dels factors que hi intervenen, entre altres, és el gènere com a categoria analítica. Un cop dins de les col·leccions del museu, l'objecte se sotmet a un procés intern les fases del qual corresponen a les funcions bàsiques dels museus: col·lecció, documentació i registre, conservació i restauració, recerca, exposició, educació i comunicació, sense que

⁵ Com s'ha dit més amunt: autores o productores, usuàries i transmissores o conservadores.

⁶ «L'objecte no és la veritat absolutament de res. Polifuncional en un primer moment, polisèmic en un segon, adquireix sentit únicament dins d'un context» (traducció de l'autora).

FIGURA: Aplicació de la perspectiva de gènere en el museu. Elaboració pròpia.

El significat de l'objecte de museu depèn també d'un procediment de construcció cultural. En aquest procés un dels factors que intervé és el gènere com a categoria analítica

aquest ordre marqui cap jerarquia, sinó que obeeix a una lògica seqüencial en el treball intern dels museus. Al llarg d'aquesta seqüència o cadena, la perspectiva de gènere s'ha d'aplicar al conjunt de les fases del procés, de les funcions del museu a través de diferents actuacions (Cuesta Davignon, 2013; 2017; 2020). Al costat d'aquestes funcions, cal recordar un aspecte sovint oblidat, almenys per aquelles persones que escriuen sobre museus però no hi treballen, que és el funcionament i l'organització interns.

Dins de l'esmentada seqüència de funcions que incorporen un objecte al museu, ens centrem en aquelles que, socialment, tenen menys visibilitat perquè no estan directament en relació amb els públics i la comunitat: la col·lecció, la documentació i la conservació. En aquestes tasques i en relació amb el patrimoni cultural local, les dones han estat molt sovint les garants de la seva conservació, de la seva documentació i interpretació i de la seva transmissió a les generacions següents.

Per a això ens centrem en un cas de museïtzació del patrimoni local a iniciativa i sota la direcció d'un grup de dones compromeses amb la memòria i la cultura material del seu poble. Es tracta del Museo Etnológico de San Juan de Plan a la província d'Osca, estudiat per Josefina Roma (2013). A partir d'aquest treball, podem extreure les diferents actuacions dutes a terme per les dones del poble, liderades per Josefina Loste, vinculant-les a les funcions tradicionals dels museus.

La col·lecció ha estat formada a partir de la localització d'objectes al poble per les dones que els han aportat al museu; és a dir, la forma d'adquisició ha estat la col·lecta, com és habitual en museus etnològics i museus de societat.

La fase de documentació s'ha dut a terme amb l'aportació dels sabers de les mateixes dones i els seus coneixements sobre els objectes quant a l'ús, anècdotes que s'hi vinculen, noms locals dels espais de la casa, del mobiliari, dels objectes i de les seves parts, etc. Tot aquest coneixement és el que es trasllada a les visites guiades. Hi ha fotografies exposades que documenten les activitats relacionades amb els objectes exposats. No obstant això, no hi ha un

sistema de documentació com a tal (registre, fotografia, documentació associada...). Per tant, es depèn de la memòria i de l'oralitat de les habitants del poble, de manera que aquests sabers tenen certa fragilitat, ja que es poden perdre quan desapareguin les persones. Els coneixements sobre els objectes que integren el museu també provenen d'uns projectes de recerca a càrrec d'antropòlegs des de finals dels anys seixanta i, per tant, anteriors a la creació del museu⁷.

Pel que fa a la conservació, s'apliquen mètodes de conservació tradicionals que es fan servir a les mateixes cases, especialment per als materials orgànics més sensibles com els teixits. En aquest cas s'utilitza un ram d'espígol per evitar les arnes i altres paràsits. Tot i això, Josefina Roma subratlla les llacunes en matèria de conservació dels vestits i la necessitat de recursos humans i econòmics per dur a terme un pla de conservació adequat (2010, 34). El museu està instal·lat en una antiga badia adquirida gràcies a una subvenció de la Diputació d'Osca. L'immoble mateix hi té un paper important, ja que es tracta d'una casa i cobra un significat especial com a construcció en si, «com a unitat de treball, de parentiu i d'interacció social». (Roma, 2010: 31). Martínez Latre, al seu estudi sobre els museus etnològics de l'Aragó, ja va subratllar la importància de l'espai de la casa com a lloc de la vida quotidiana, com a espai matern i vinculat a la història i les experiències de les dones (2007: 148-149). Els objectes exposats al Museo Etnológico de San Juan de Plan pertanyen a l'àmbit domèstic i de la vida quotidiana, que és el fil conductor del discurs, llevat d'alguns objectes relacionats amb el pasturatge i l'agricultura — com ara eines de conreu — o fins i tot una cadira de barber i una maqueta de borda, una construcció tradicional. És, doncs, un discurs centrat en la vida de les dones que girava al voltant de la casa. Es tracta igualment el tema de la maternitat i de la infància, absent a la majoria dels museus.

Finalment, pel que fa a les accions de mediació i de comunicació, Roma destaca l'absència parcial de cartel·les per als objectes i fotografies exposats, ja que la informació transmesa es basa en l'oralitat i no tant en la informació escrita, com és habitual als museus. El museu ofereix, de fet, visites guiades per les dones; aquestes visites s'anuncien en un tauler a la porta d'entrada amb els horaris. Aquesta forma de mediació es basa, doncs, en un discurs en primera persona, que prioritza el punt de vista intern o emic, de la mateixa comunitat, i s'oposa, per tant, a l'espínosa qüestió de la tan desacreditada «autoritat» dels museus quant a la transmissió dels coneixements i els sabers.

⁷ Destaquen els estudis de Claudio Esteva Fabregat, de Gaspar Mairal i d'antropòlegs holandesos l'empremta dels quals es pot apreciar encara al museu (Roma, 2010:28).

Bibliografia

- ◆ Blake, Janet (2015). «Género y Patrimonio Cultural Inmaterial». Igualdad de género, patrimonio y creatividad. UNESCO, 48-59.
- ◆ Cagide Torres, Conchi; Querol Fernández, M.ª Angeles; González Cambeiro, Sara (2019): Análisis de la participación de las mujeres en el patrimonio cultural inmaterial: situación actual, experiencias y perspectivas de futuro. Ministerio de Cultura y Deporte, Instituto del Patrimonio Cultural de España. Disponible a: <<https://www.cultura.gob.es/dam/jcr:60200a40-ec07-490d-ab2b-5b8d2686b158/participacion-mujeres-patrimonio-inmaterial-ipce.pdf>>. [Consulta: 23 de gener de 2024].
- ◆ Colella, Silvana (2018). «“Not a mere tangential outbreak”: gender, feminism and cultural heritage». Il Capitale Culturale. Studies on the Value of Cultural Heritage, 18, 521-275.
- ◆ Cuesta Davignon, Liliane Inés (2013). «De la adquisición a la educación: la gestión de la diversidad sexual y de género en los museos». ICOM-CE Digital. Museos, género y sexualidad, 8, 10-14. Disponible a: <<http://www.icom-ce.org/revista-icom-ce-digital/>>. [Consulta: 23 de gener de 2024].
- ◆ Cuesta Davignon, Liliane Inés (2017). «Introduciendo la perspectiva de género en el museo. Reflexiones y práctica». Capcorral. La revista del Museu Comarcal de Cervera, 12. Disponible a: <https://cdnebasnet.com/data/cms/museucervera/uploads/docs/capcorral/MuseusGenere%20dossier_capcorral_12_2017.pdf?1597079126>. [Consulta: 23 de gener de 2024].
- ◆ Cuesta Davignon, Liliane Inés (2020). «Gender Perspective and Museums: Gender as a Tool in the Interpretation of Collections». Museum International, 72, 1-2, 80-91. Disponible a: <<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13500775.2020.1743059>>. [Consulta: 23 de gener de 2024].
- ◆ Hainard, Jacques (1984). «La revanche du conservateur». A: Jacques Hainard, Roland Kaehr (Dir.), Objets prétextes, objets manipulés. Musée d’Ethnographie de Neuchâtel, 183-191.
- ◆ Holcomb, Briavel (1998). «Gender and heritage interpretation». A: David Uzzell; Roy Ballantyne, Contemporary issues in heritage and environmental interpretation. The Stationary Office, 37-55.
- ◆ ICOM (2013): Resoluciones aprobadas por la 28ª Asamblea General de ICOM, Río de Janeiro, Brasil. Disponible a: <https://icom.museum/wp-content/uploads/2018/07/ICOMs-Resolutions_2013_Esp.pdf>. [Consulta: 22 de gener de 2024].
- ◆ ICOM (2019): Resoluciones aprovades per la 34.ª Asamblea General de l’ICOM. Kyoto, Japó. Disponible a: <https://icom.museum/wp-content/uploads/2019/09/Resolutions_2019_ES.pdf>. [Consulta: 22 de gener de 2024].
- ◆ ICOMOS (2021): Heritage and the sustainable development goals. Policy guidance for heritage and development actors. Disponible a: <https://openarchive.icomos.org/id/eprint/2453/13/ICOMOS_SDGPG_2022%20-%20FINAL3.pdf>. [Consulta: 22 de gener de 2024].
- ◆ ICOMOS (2023): Resolution 21GA 2023/20 – Gender Diversity in ICOMOS. Disponible a: <https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Secretariat/2023/Resolutions_2023/GA2023_Resolution_20_GenderDiversity_EN.pdf>. [Consulta: 22 de gener de 2024].
- ◆ Jiménez-Esquinas, Guadalupe (2016). «De “añadir mujeres y agitar” a la despatriarcalización del patrimonio: la crítica patrimonial feminista». Revista PH, 89, 137-140.
- ◆ Jiménez-Esquinas, Guadalupe (2017). «El patrimonio (también) es nuestro. Hacia una crítica patrimonial feminista». A: Iñaki Arrieta Urtizberea (Ed.), El género en el patrimonio cultural, Universidad del País Vasco, 19-48.

Bibliografia

- ◆ Martínez Latre, Concha (2007). Musealizar la vida cotidiana. Los museos etnológicos del Alto Aragón. Prensas Universitarias de Zaragoza; Instituto de Estudios Altoaragoneses.
- ◆ Martínez Latre, Concha (2009). «¿Tiene sexo el patrimonio?». Museos.es, 5-6, 138-151. Disponible a: <<https://www.cultura.gob.es/dam/jcr:75232f6a-6580-49ed-aaf1-6712ee0924e1/martinez-latre.pdf>>. [Consulta: 22 de gener de 2024].
- ◆ McGhie, Henry (2019): Museums and the Sustainable Development Goals: a how-to guide for museums, galleries, the cultural sector and their partners. Curating Tomorrow. Disponible a: <<https://curatingtomorrow236646048.files.wordpress.com/2019/12/museums-and-the-sustainable-development-goals-2019.pdf>>. [Consulta: 22 de gener de 2024].
- ◆ McGhie, Henry (2020): Museums and human rights. Human rights as a basis for public service. Curating Tomorrow. Disponible a: <<https://curatingtomorrow236646048.files.wordpress.com/2020/12/museums-and-human-rights-2020.pdf>>. [Consulta: 22 de gener de 2024].
- ◆ Moghadam, Valentine; Bagheritari, Manilee (2007). «Cultures, conventions, and the human rights of women: examining the Convention for Safeguarding Intangible Cultural Heritage, and the Declaration on Cultural Diversity», Museum International. Gender perspectives on cultural heritage and museums, 236, 9-18.
- ◆ Reading, Anna (2015). «Making feminist heritage work: gender and heritage». The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research, 397-413.
- ◆ Roma, Josefina (2010). «La mujer como salvaguarda del patrimonio. Un ejemplo en la creación de museos». HER&MUS, 13, 25-35.
- ◆ Smith, Laurajane (2006). Uses of heritage. Routledge.
- ◆ Smith, Laurajane (2008). «Heritage, gender and identity». En: Brian Graham; Peter Howard (Eds.), The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity. Ashgate, 159-178.
- ◆ UNESCO (2003). Final Report. Expert meeting «Gender and Intangible Heritage», 8-10 December 2003. Intangible Heritage Section, UNESCO. Disponible a: <<https://ich.unesco.org/doc/src/00125-EN.pdf>> [Consulta: 22 de gener de 2024].
- ◆ UNESCO (2015). Igualdad de género, patrimonio y creatividad. Disponible a: <<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000231661>>. [Consulta: 22 de gener de 2024].
- ◆ UNESCO (2015): Patrimonio cultural inmaterial y género. Disponible a: <<https://ich.unesco.org/doc/src/34300-ES.pdf>>. [Consulta: 22 de gener de 2024].
- ◆ UNESCO (2018): Culture for the 2030 Agenda. Disponible a: <<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000264687>> [Consulta: 22 de gener de 2024].
- ◆ UNESCO (2019). Information sheet 1. Intangible cultural heritage and gender equality policy. Disponible a: <https://ich.unesco.org/doc/src/Gender_equality_policy_EN.pdf>. [Consulta: 23 de gener de 2024].
- ◆ UNESCO (2020): Indicadores cultura 2030. Disponible a: <<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373570>>. [Consulta: 22 de gener de 2024].
- ◆ UNESCO (Culture Sector Knowledge Management) (s.f.). Culture for gender equality. Disponible a: <https://en.unesco.org/sites/default/files/info_sheet_gender_equality.pdf>. [Consulta: 23 de gener de 2024].
- ◆ Van Mensch, Peter (2020). Vers une méthodologie de la muséologie. L'Harmattan.